

ВІДОБРАЖЕННЯ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ГАЙДАМАКІВ У НАРОДНІЙ ПОЕЗІЇ XVIII–XIX СТ.: СПРОБА СТРУКТУРНОГО ТА ТЕМАТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Олександр КУШНІР,
*аспірант Київського Національного університету
імені Тараса Шевченка*

Кушнір Олександр. *Відображення визвольної боротьби гайдамаків у народній поезії XVIII–XIX ст.: спроба структурного та тематичного аналізу*

Стаття є спробою проаналізувати народнописенну спадщину про гайдамацький рух XVIII–XIX ст. Виділено соціальні та національно-визвольні аспекти відображення боротьби гайдамаків у народній поезії, а також, проведено порівняння гайдамацьких пісень із загальним козацьким фольклорним циклом. Опрацювання фольклорного матеріалу проведено з використанням методів структурного та тематичного аналізу.

Ключові слова: *гайдамацький фольклор, народна поезія, герой, Коливіщина.*

Кушнір Александр. *Отражение освободительной борьбы гайдамаков в народной поэзии XVIII–XIX вв.: Попытка структурного и тематического анализа*

Статья представляет собой попытку анализа народно-песенного наследия о гайдамацком движении XVIII–XIX вв. Выделены социальные и национально-освободительные аспекты отображения борьбы гайдамаков в народной поэзии, а также, проведено сравнение гайдамацких песен с общим казацким фольклорным циклом. Обработка фольклорного материала проведена с использованием методов структурного и тематического анализа.

Ключевые слова: *гайдамацкий фольклор, народная поэзия, герой, Коливищина.*

Alexander Kushnir. *Show liberation struggle Haidamak in folk poetry XVIII–XIX century.: Attempt structural and thematic analysis*

The folk song legacy of the Haidamak movement of the XVIII–XIX centuries is analyzed in the research. Social and national-liberating aspects of reflection of the Haidamak struggle in poetry are selected, as well as carried out the comparison of Haidamak songs with common Cossak folklore cycle. Processing of the folk material is carried out using the methods of structural and thematic analysis.

Key words: *Haidamak folklore, folk poetry, the hero, Koliivschyna.*

Історично достовірну картину гайдамацького руху український народ протягом століть відтворював у своїй усній творчості. У творах різних фольклорних жанрів відображено всі прояви соціального опору й національно-визвольних змагань, які відбувались на Правобережній Україні протягом XVIII ст. Та, звичайно, найбільш популярним жанром, який український народ використовував для оспівування своїх героїв-месників була поезія.

Мета публікації – дослідити особливості зазначеного циклу народнопісенного матеріалу, використовуючи методи структурного та тематичного аналізу; виокремити соціальні та національно-визвольні аспекти відображення боротьби гайдамаків у народній поезії; довести відмінність гайдамацьких пісень від загальної козацької фольклорної традиції.

Фольклорні твори про гайдамаків почали фіксувати ще перші збирачі й видавці української народної творчості. Це, в основному, балади, оповідання, легенди й перекази, історичні пісні, у центрі яких – образи керівників гайдамацьких загонів: Гната Голого, Захара Харка, Максима Залізняка, Івана Гонти, Микити Швачки, Івана Бондаренка та інших.

На жаль, до нас дійшов неповний цикл історичних пісень цієї доби, бо систематичне збирання фольклорних матеріалів про гайдамаків почалося тільки на початку XIX ст. Перші записувачі обходили стороною соціально гострі народні твори, що обумовлювалось або ж їх дворянськими поглядами, або ж романтичним захопленням «сивою давниною», передусім обрядовими жанрами народної поезії. Тільки з 1840-х ро-

ків, коли з'явилась поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», написана на основі живої фольклорної традиції, збирачі та дослідники почали активніше цікавитись народною творчістю про Коліївщину і про гайдамаків загалом.

На обмеження фольклорної спадщини про гайдамацький рух значно вплинула й та обставина, що до неї зараховувалися в основному твори, в яких зустрічалося поняття «гайдамака» або сюжет яких відображав епізоди народної боротьби. Досить часто гайдамаки і фольклор про них пов'язувались лише із завершальним етапом руху – Коліївщиною.

Фольклорні твори гайдамацької тематики зустрічаємо в усіх більш-менш відомих фольклорних колекціях, починаючи зі збірки М. Максимовича 1827 р., записів З. Доленги-Ходаковського, М. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова, А. Метлинського, П. Чубинського, М. Драгоманова, Б. Грінченка, Я. Новицького та інших. Чимало нових сюжетів, варіантів відомих творів надруковано в тогочасних періодичних виданнях (журнали «Киевская старина», «Основа» та ін.), «Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка» у Львові.

Вже З. Доленга-Ходаковський у 1814–1819 рр. фіксує на Правобережній Україні значний цикл гайдамацького фольклору, у якому знаходимо найпоширеніші сюжети гайдамацьких пісень: про Саву Чалого і помсту за зраду, про Захара Харка, Максима Залізняка, Івана Гонту та ін. [1, с. 675–694].

Гайдамацька тематика привертала увагу й відомого дослідника українського фольклору М. Максимовича. Зокрема він опублікував, крім загально поширених сюжетів,

уривок з пісні про Семена Гаркушу, що дає підстави висловити припущення з приводу існування пісенного циклу, присвяченого постаті цього гайдамаки [2, с. 131].

Доволі велику кількість пісень про повстанців було включено до збірника А. Метлинського [3]. Але царська цензура дозволила надрукувати лише дві пісні про Харка і одну про Галайду. Інші твори виявилися «крамольними». Це, зокрема, пісні: «Про Мігію, компанійців та пікінерів», «Про Степана Григоровича», «Про Лебеденка», «Про Саву Чалого», «Про Гнатка», «Про Швачку, Максима Залізняка, Гонту та Гниду» та ін.

Особливої уваги заслуговує позиція М. Драгоманова щодо українського фольклору на історичну тематику і гайдамацького руху зокрема. За дорученням Південно-західного відділу Російського географічного товариства М. Драгоманов разом з В. Антоновичем взяли за підготовку багатотомного видання історичних пісень. До видання планувалося залучити близько 110 гайдамацьких пісень. Характерно, що до цього циклу М. Драгоманов зараховував не лише пісні про відомих гайдамацьких ватажків та важливі події руху, а й твори, які пояснювали причини виникнення цієї форми національно-визвольної боротьби та сатиричні пісні («Морквяний ляшок», «Русин і мазур», «Лях питається дороги»), балади («Петрусь», «Бондарівна») тощо [4].

Досить цінною публікацією гайдамацького фольклору на початку ХХ ст. є фольклорний додаток до монографії Б. Навроцького «Гайдамаки» Тараса Шевченка. Джерела. Стиль. Композиція» [5]. Досліджуючи джерела поеми великого Кобзаря, Б. Навроцький, за сприяння Етнографічної комісії Української Академії наук, здійснив записи гайдамацького фольклору на Звенигородщині та Уманщині.

До цього ж періоду належить видання Д. Ревуцького «Українські думи та пісні історичні» [6], у якому гайдамацькому руху було відведено окремих розділ, що органіч-

но впливає із попередніх матеріалів, які змальовують опір українського народу зовнішній експансії.

Ф. Колесса у своїй роботі «Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів)» [7] трактував гайдамацький рух як «реакцію проти нестерпних соціальних і політичних відносин» українського народу і польської шляхти. Більше того, автор вважав, що між козацьким і гайдамацьким фольклором важко провести межу: «...Самі козаки-запорожці, – писав він, – не раз приставали до гайдамаків, пісні про гайдамаків сплутуються з козацькими, так що тяжко їх відділити в окрему групу» [7, с. 90].

Більш детальний аналіз пісенного матеріалу гайдамацької тематики спостерігаємо в книзі «Історичні пісні» за авторством І. Березовського, М. Родіної, В. Г. Хоменка і М. Стельмаха [8]. Автори звернули увагу на зв'язки гайдамацького циклу народної поезії з циклом національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та стисло проаналізували основні прийоми зображення героїв у гайдамацькій пісні. «Ці пісні загострюють почуття громадського обов'язку, виховують священну ненависть до ворогів, до зрадників», – констатували вчені [8, с. 32].

Деякі фольклорні твори присвячені Колівищині досить ґрунтовно проаналізував у своїй статті «Відгомони Колівищини у фольклорі» О. Дей [9]. Основну увагу у вказаній праці вчений зосереджував на аналізі пісень, у центрі яких – образи М. Залізняка, І. Гонти, М. Швачки та інших гайдамацьких ватажків. О. Дей відзначав характерні риси, історичну достовірність, ідейно-тематичні та художні особливості цих творів. «У життєво найдраматичніші моменти, підсумовував дослідник, чи не найповніше може виявитись героїзм і мужність, а ці риси головні в народній естетиці для вславлення симпатичних народів борців, виразників та захисників інтересів трудових мас» [9, с. 44].

Отже, узагальнюючого видання фольклору про гайдамаків досі не здійснено, хоча

було зібрано і опрацьовано значний обсяг матеріалу. В поле зору вказаних вчених, в основному, потрапляли окремі цикли, пов'язані з іменами найвизначніших діячів того періоду, або ті, що відображали заключний етап гайдамацького руху – Коліївщину.

Методологічні підходи до аналізу народної поезії про гайдамаків обумовили врахування характеру перебігу руху, його органічного зв'язку з козацтвом, з одного боку, та спорідненість тематичних циклів пісень, у центрі яких – поетичне відображення національно-визвольних ідей, з другого. Як і козацькі пісні, гайдамацька пісня зображує, конкретні історичні події, реальних історичних осіб, тобто природа історизму обох фольклорних циклів має спільну основу.

Гайдамацькі пісні умовно можна поділити на три великі групи:

- Пісенні твори, що пояснюють причини гайдамацького руху.
- Пісні, які відтворюють перебіг боротьби та організацію гайдамаків.
- Народна поезія про Коліївщину – кульмінацію розвитку повстанського руху.

Початковий етап фольклору про гайдамаків зображує тяжке становище народу під соціальним, релігійним і національним гнітом. Це пісні, які наголошують на основних причинах виникнення визвольного руху, його широкого розповсюдження і перетворення на всенародне збройне повстання.

Основна риса цих творів – реалістичне відображення злиденного життя українських селян: «Ой у нас же лихо, лихо та ще й трохи «гаразд»: // Як не вийдеш на панщину протягають зараз! // Єден бере за головку, а другий за ніжки, // Третій же стоїть збоку да маєть три різки» [8, с. 376].

Майже у всіх гайдамацьких піснях сюжет будується на протистоянні двох основних сил: з одного боку – ляхи, пани, жиди, з іншого – представники українського народу – козаки, гайдамаки, бурлаки. Ще

М. Костомаров зауважував, що українська народна пісня змальовувала ляха католиком, підступним «любителем пити, гуляти, бражничати», нерозсудливим хвальком, пройдисвітом, жорстокою людиною [10].

У народній поезії про гайдамаків фігурують назви місцевостей, де повстанці влаштували табір для зборів та організації майбутніх походів. Довгий час одним з таких гайдамацьких «священних місць» був Лебединський ліс. Саме до нього закликає повстанців безіменний герой пісні «Ой що ж то та за чорний ворон»: «Збирайтеся, панове-молодці, // Та все народ молодий, // Та й поїдем, панове-молодці, // Та у той ліс Лебедин...» [8, с. 458].

Фольклор називає й інший гайдамацький осередок, яким був острів Мігія на Південному Бузі. Так, наприклад, В. Голобуцький вважав Мігію гайдамацькою Січчю [11, с. 514]. Тут гайдамаки відпочивали після складних кровопролитних набігів та лікували поранених товаришів. А. Скальковський, наприклад, скаржився на відсутність згадки про Мігію у народній творчості. Він, зокрема, писав: «Але що дивно в жодній народній легенді, пісні або казці не згадується про Мігею, а про більш віддалені сховки гайдамаків Чуту і Чорний Ліс можна почути оповіді і в наш час» [12, с. 420]. Історик помилявся. Вже у записах А. Метлинського знаходимо кілька варіантів пісні, де згадуються події на острові Мігія. Так, у пісні «Про Мігію, компанійців та пікінерів», віднесено до 1735–1740 рр., острів прославлявся саме за те, що там «баталія була»: «Чом ти, Мігія, не славна була, // Поки на Мігії баталія не була? // А тепер да славная стала, // Як на Мігії баталія стала!» [3, арк. 34].

Боротьбу за визволення свого народу гайдамаки вважали справою духовного спасіння, моральним обов'язком: «Ой ви, хлопці-молодці, // Що будем робити, // Що степ веселий, // Край далекий, // Та ніде прожити? // Будем багатих убивати, // А бідних наградати, // Та будем собі на той

світ // Спасення заробляти!» [13, с. 218–219].

Забирати добро у багатих, за народними уявленнями, не було порушенням моралі, оскільки нагромаджене воно неправедним шляхом. Цей мотив у наведеній пісні подається досить спрощено, більш широко він розкритий у прозі – легендах і казках.

1733 та 1734 рр. увійшли в історію гайдамацьких рухів як час великого повстання, очоленого старшиною надвірних козаків князя Любомирського І. Верланом. Одна з пісень присвячених повстанню «Годі, годі, козаченьки, в обозі лежати» починається закликом до боротьби проти ворога. Далі оспівується чергова битва гайдамаків з ляхами, в ході якої шляхту було розгромлено вщент: «...Не єдиного пана ляха заплакала мати. // Ой у полі при дорозі пов'янули квіти, // Не по однім пану ляху заплакали діти. // Нещаслива тая битва лиха наробила: // В Солобківцях із ляшеньків висока могила!» [8, с. 463].

Однією з центральних тем гайдамацького фольклору є тема ренегатства. Як відомо з історії багатий прошарок українців з часів захоплення українських земель польською шляхтою досить легко переорієнтувався і ставав на бік завойовників: приймав католицьку віру, віддавав своїх дітей до єзуїтських колегій, відмежовувався від своєї мови та культури.

З усіх пісень, які змальовують помсту гайдамаків над панамі-зрадниками, чи не найяскравішою є пісня про пана Лебеденка. Його зустріли гайдамаки, коли він їхав «аж у Польщу за мукою» (символічний образ, що передає зрадницькі наміри українського пана, який поїхав до Польщі за силою, яка допомогла б йому в боротьбі з гайдамаками).

Пісня подає трагічну картину помсти, зображену в усій суворій правдивості: «Ох і взяли, взяли пана Лебеденка // На три штики вгору // Та вдарили пана Лебеденка // Об сухий пень головою. // «Ох і оце тобі, пане Лебеденку, // За твою хорошу вроду. // Щоб не топив нас, гайдамаків, // У холодну воду» [8, с. 502].

Чи мав пісенний пан Лебеденко конкретний історичний прототип – невідомо, але дослідники вважають, що під цим прізвищем міг виступати представник тієї частини шляхти, яка брала участь у повстанських рухах з метою особистої наживи, а, збагатившись, зрадила гайдамацьке товариство. У передачі покарання народна пісня використовує готові «поетичні блоки», які переходять з твору в твір (наприклад, у баладу про Саву Чалого).

Найбільш популярним твором, який присвячений засудженню ренегатства, є історична балада про Саву Чалого, що зустрічається в усіх фольклорних збірниках, починаючи з першої збірки М. Максимовича [2]. Балада зображує тісні взаємини козацтва і гайдамаків. Так, початок твору пов'язаний із Запорозькою Січчю, а в розвитку сюжету запорозький загін, який відправився на «польську» територію карати Саву Чалого за зраду, названо гайдамацьким.

Балада про Саву Чалого показова для фольклору про гайдамаків у кількох планах. По-перше, вона наочно демонструє тісний зв'язок козацтва і гайдамацтва. По-друге, балада досить достовірно змальовує сутність зрадників-ренегатів. Володіючи таємницями тактики гайдамаків і козаків, добре знаючи місцевість, вони завдавали відчутних втрат народним рухам.

Сам герой балади був сотником надвірної міліції князя Четвертинського. Під час повстання І. Верлана перейшов на бік повстанців і здобув собі гучної слави у козацьких походах. «Ще в травні 1735 року, – писав А. Скальковський, – граф Вейсбах писав до запорожців, щоб вони надіслали в польську Україну для спіймання «відомого злодія Савки Чалого», який, будучи запорожцем, гайдамачив по кордону і здобув в боях особливу славу» [12, с. 291]. На думку А. Скальковського, граф Потоцький давно хотів схилити досвідченого Саву на свій бік. І це йому вдалося. Сава починає воювати проти колишніх товаришів, тактику й хованки яких він добре знав. Запорожці ви-

рішили покарати зрадника. На Різдво 1741 року гайдамацький загін на чолі з Гнатом Голим відправився до маєтку Чалого. Гайдамаки підняли зрадника «на три списи вгору»: «Не досягнув та пан Сава до своєї булави, // Положили пана Саву на дубовій лаві» [8, с. 468].

В дійсності покарання Сави Чалого відбулося інакше. Ось як описав його А. Скальковський: «...поранений, поколотий списками, Чалий був узятий в полон і доставлений на Січ, де й був страчений біля стовпа киями.» [14].

Цікавою знахідкою, яка виявилась при дослідженні гайдамацького фольклорного циклу, є наявність в архіві А. Метлинського народних пісень про гайдамаку Мамаю. Історичним прототипом народного героя, ймовірно, виступав отаман одного з гайдамацьких загонів Марко Мамай. Народився він близько 1710 р. в місті Чигирин-Дуброві. Звідти мати принесла його в містечко Потоки Миргородського повіту. Пізніше, десять років жив на Запорозькій Січі. Гайдамакував Мамай у 40-50-ті рр. XVIII ст.

Народна поезія про гайдамаку Мамаю з архіву А. Метлинського побудована у формі спогадів про минуле: «Гай-гай! Як я молод бував, // Що во мні була ж сила! // Було й ляхів борючі, // Рука не мліла.» [15].

Аналогічні пісні були неодмінним атрибутом картини «Козак Мамай», поширеної, за свідченням Д. Щербанівського, від Дону до Карпат. Характерно, що багато досвідчених збирачів фольклору середини XIX століття, зокрема М. Білозерський, А. Метлинський та ін., визначали ці пісні як гайдамацькі. Таке визначення ґрунтується, очевидно, на даних тексту та на тому, що козак Мамай вів боротьбу один, а незмінними ворогами його були польська шляхта, корчмарі-орендарі та католики.

Образ Мамаю був збірним образом козака-гайдамаки, який втілював народний ідеал героя-захисника в специфічному жанрі народного мистецтва, що поєднував у собі живопис і поезію.

Більшість пісень гайдамацького фольклорного циклу пов'язана із зображенням реальної історичної особи. Одним з таких героїв народної поезії був Захар Харко. З історичних джерел відомо, що Захар Харко був жаботинським сотником, а згодом – одним з гайдамацьких ватажків (1764–1765 рр.). Харко мав великий авторитет серед народу, був досвідченим воєначальником.

Любов до свого героя творці пісень передали у пісні «А в нашого Харка, а сотника-батька». Гайдамацького отамана названо тут «сотничком-батьком», а його коня – «вороненьким», «буланеньким». У варіантах цієї пісні вказано різні місця загибелі Харка: Шамраївка, Паволоч, Морозівка. Де точно загинув народний улюбленець – невідомо. За пісню, «пан Паволоцький» запрошує Харка в гості. Коли той збирається, мати застерігає: «Ой не їдь, Харку, ой не їдь, Харку, бо то проклята зрада, // Краще б ти в замку був з козаками, то я б тому була рада» [8, с. 507]. Але отаман виявляє безпечність, на причини якої не вказано, тому: «...вбито, вбито пана сотника, // Гей, на калиновім мості» [8, с. 512].

У варіанті цієї пісні, записаному М. Максимовичем, сказано, що сотник здогадувався про зраду й підступ. На питання «молодців» про причини смутку «батько» Харко відповідає: «Як же мені, пани-молодці, ой як не журиться, // Коли подо мною буланій коно ірже й становиться! // Як же мені, пани-молодці, ой як ся не журити: // Ой засідає городовий сотник, да хоче мене вбити.» [2, с. 121–122].

Інший поетичний твір з цього ж циклу – «Їде молодий Харко дорогою», вміщений у збірці А. Метлинського 1854 р., пропонує свою версію загибелі героя: «Ох і заіржав коник вороненький, а стоячи на стайні; // А скололи Харка, скололи сотника у голубім жупані. // Ох і заіржав та коник буланенький, а стоячи на помості, // Бо сховали Харка, сховали сотника вже в зеленій нехворощі» [16].

Кульмінацією багатолітньої визвольної боротьби гайдамаків стало повстання 1768 року, яке увійшло в історію під назвою Коліївщини. Пісні про Коліївщину можна віднести до окремої групи всередині гайдамацького фольклорного циклу, бо вони становлять певну тематичну й художню цілісність.

Слід мати на увазі, що Коліївщина була лише однією ланкою у великому ланцюзі національно-визвольних змагань українського народу. Ще до початку повстання 1768 року було створено чимало фольклорних творів про причини та характер народної боротьби, які звучали актуально навіть в період Коліївщини. Так, наприклад, у своїх мемуарах Вероніка Кребс, дочка уманського губернатора Младановича, який загинув від рук гайдамаків у 1768 році, розповідала, що надвірні козаки захоплювалися народними думами, які оспівували героїчну боротьбу: «Одного разу мій батько почув, як в одному місці козаки співали думи про Хмельницького; він одразу ж покликав Обуха (полковника надвірних козаків. – О. К.) і попросив його раз і назавжди заборонити співи подібних дум...» [17].

О. Дей, аналізуючи цикл народної поезії про Коліївщину, вважав переважаючим в останньому жанр пісень-хронік. Одні з них, на думку дослідника, «можна беззастережно віднести до історичних пісень, інші ж – влилися до жанру балад» [9, с. 39].

Пісні про Коліївщину тяжіють до жанру власне історичної пісні. По-перше, в цих творах йдеться про конкретну історичну подію – гайдамацьке повстання, яке призвело до корінних змін в житті українського народу (відновлення Гетьманщини, хоча і на короткий час). По-друге, в піснях про Коліївщину маємо справу з трансформаціями пісенних сюжетів загального козацького фольклорного циклу. Так, у записах П. Лукашевича знаходимо варіант пісні про М. Залізняка, який дослівно повторює слова з пісні про Морозенка, що відноситься до другої половини XVII ст.: «Максима

Железняче! Ти славний козаче: // За тобою, Железняче, вся Україна плаче» [18].

Максим Залізник був тією постаттю, навколо якої групувався поважний цикл гайдамацького фольклору. Зображуючи дії центральної фігури Коліївщини, український народ використовував досвід героїчної поезії минулих століть – пісень і дум про Байду, Морозенка, Нечая, Сірка тощо. На підтвердження останньої тези наведу фрагмент пісні про Залізняка, в якій очолюване ним військо одержало рішучу перемогу над ворогом: «Максим козак Залізник, козак з Запорожжя, // Як поїхав на Україну – як пишная рожа! // Зібрав війська сорок тисяч в місті Жаботині, // Обступили город Умань в обідній годині. // Обступили город Умань, покопали шанці // Та вдарили з семи гармат у середу вранці.» [8, с. 514].

Ідеалізація героя тут відбувається у кількох напрямках: стисло змальовано його вроду («як пишная рожа») і більш детально передано талант організатора й керівника повстання. Поруч з історично точною територіальною прив'язаністю подій (Жаботин, Умань) пісня використовує для зображення сили й могутності повстанців традиційні для фольклору числа («сім гармат», «сорок тисяч війська»), які, звичайно, слід розглядати як художній засіб, а не як достовірне відтворення фактів. І все ж таки у піснях про Максима Залізняка зображення конкретних подій займає основне місце. У них зустрічаємо постаті жаботинського губернатора та регіментаря його військової охорони – сотника Мартина Білуги, прізвища «славного козака Гниди» і посланця Гонти до Залізняка – Дзюми тощо.

Фольклорний цикл про Залізняка в загальних рисах описує смерть героя. Сидячи за ґратами, закутий у кайдани, пісенний Залізник сповнений віри у перемогу повстанців: «І говорить Максим козак, сидючи в неволі: // «Не будуть мати вражі ляхи на Україні волі! // Течуть ріки з всього світу до Чорного моря, // Минулася на Україні жидівська воля!» [8, с. 515].

Мабуть, однією з найцікавіших постатей серед керівників Коліївщини був уманський сотник Іван Гонта. Він був досить заможною, шанованою серед поляків людиною, а отже, не міг перейти на бік повстанців ні з причин соціального гніту, ні з потреб у грабінництві й особистої наживи. Єдиним мотивом його рішення приєднатися до повстання було шляхетне внутрішнє переконання, щира любов до України й свого народу, який страждав під панським ярмом.

Іван Гонта виступає обов'язковим героєм у піснях коліївського циклу. До його імені апелює народ, попереджаючи завойовників: «Ой ви, ляшки іще недовірки, годі ж панувати: // Гей, недалеко іде Гонта дасться він вам знати!» [8, с. 516]. Цей твір («Ой наварили ляхи пива») був породжений як першими успіхами Коліївщини, так і глибокою переконаністю простих людей в остаточній перемозі над польськими панами. Метафоричний образ «варити пиво» акцентує увагу на безкомпромісності протистояння двох супротивників – українців і поляків: «Ой наварили ляхи пива, та й нікому пити; // Гей, взяли собі Україну, та нігде прожити» [8, с. 516].

У деяких піснях згадуються конкретні місця, де діяв сотник. Йдеться, зокрема, про Умань, Вербівку, Летичів. Основна ідея цих творів – утвердження неминучої перемоги над ворогом: «А від Умані до Летичева недалекі милі, // Там лежать ляшки, там лежать панки, як порізані свині» [8, с. 517].

Ще одна пісня з цього циклу – «Ой задумали та преславні хлопці», розповідаючи про здобуття гайдамаками Умані, робить акцент на драматичному епізоді – захопленні Івана Гонти в полон: «Ой попід гору, попід кам'яную білий камінь лупався, // А вже ж наш Гонта, хлопець молодецький, в неволю попався. // Ой попід гору, попід кам'яную два орлики пнуться, // Ой вже ж на Гонту, хлопця молодого, та й кайдани куються» [8, с. 518].

Темою більшості народних пісень про Гонту є його трагічна доля. Коротко розпо-

вівши про боротьбу сотника зі шляхтою й уманську епопею, народна поезія зосереджує увагу на змалюванні полону Гонти та його страти шляхтою.

Майже документальну картину страти Гонти зустрічаємо в пісні «Збунтовалась Україна, попи і дяки»: «Мали пани на Україні дуже добрий трунок: // Пани тії розумні дадуть собі ратунок. // Пани тее зрозумівши, згоду учинили: // Підкинувшись під Умань, Гонту ізловили. // Вони ж його насамперед барзо привітали, // Через сім днів з його кожу по пояс здирали. // І голову облупили, сіллю насолити, // Потім йому як чесному назад положили. // Пан рейментар походжає: «Дивітеся, люде, // Хто ся тільки збунтовав, то всім тее буде!» [8, с. 521].

У 1993 році в журналі «Народна творчість та етнографія» Ю. Мицик опублікував дві пісні про Гонту, знайдені у відділі рукописів бібліотеки імені Оссолінських (в м. Вроцлав). Обидві вони принижують героя, зображають його з точки зору польської шляхти. У першій пісні Гонті дорікають за невдячність, а повстанців називають не інакше, як «свавольними козаками», «собаками». Автори другої пісні йдуть ще далі. Вони змальовують спійманого Гонту в такий спосіб: «А над вечір тому ж Гонті текли вельми сльози // Ей вспомнявши на давнійши учинки негожі: // «Бувайте ж мні молодчани красні і здорові // Напоминаючи всіх тими своїми слови. // Научайте о тее мали свої власні діти, // Не пускайте в козаки до войську служити, // Заказую проти ляхів бунтів не взносити, // Волиши бути мужиками панщини робити!» [19].

Заклик «бунтів не взносити» ніби списаний з універсалу регіментаря Стемпковського, зверненого до українського селянства після придушення повстання.

Отже, є всі підстави стверджувати, що ці твори з'явилися у польському середовищі з чітко визначеною пропагандистською метою. Полякам будь-якою ціною треба було принизити керівників й учасників Коліївщини та залякати український народ.

Цикл пісень про Коліївщину був продовженням козацьких фольклорних традицій українського народу, які остаточно сформувалися ще під час Визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Сучасні дослідники однозначно стверджують, що «Коліївщина 1768 р. і Визвольна війна 1648–1654 рр. були однотипними явищами (безперечно, аналогія тут відносна, що обумовлюється часовим фактором, рівнем організованості, різними масштабами цих подій та ін.). Насамперед слід врахувати, що обидва повстання мали визвольний характер і були спрямовані на закріплення етнополітичної єдності всіх українських земель» [20].

Дуже близькі за настроєм і спрямованістю й пісні, в яких подано картини визвольних змагань XVI–XVII ст. і, наприклад, XVIII ст. Народ не бачив суттєвої різниці між піснями, які прославляли Байду і Залізняка, Данила Нечая і Гонту, Кривоноса і Харка, Морозенка і Швачку. На це звертали увагу вже перші записувачі й дослідники цього циклу народної поезії. Той же П. Куліш, ототожнюючи гайдамацький рух і Визвольну війну 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, зазначав, що й прості люди «ставлять Хмельниччину поруч з Коліївщиною і, забувши патріотичні думи про перші козацькі війни, оспівують старовинним складом пісень і старовинними їх наспівами подвиги нових героїв козацтва – Харка, Швачку, Залізняка, Гонту та інших» [21].

Та все ж таки у піснях про Коліївщину соціальні та національно-визвольні мотиви подеколи звучать більш виразно і конкретно, ніж у героїчній народній поезії, присвяченій подіям 1648–1654 рр. Є відмінності і в образній системі гайдамацьких пісень та творів про Визвольну війну. Так, наприклад, метафоричний образ «варити пиво» в народній творчості періоду війни вживався для передачі заклику до боротьби, а в пісні про Гонту, цей же образний вислів передає безсилля поляків перед героєм та повстанцями.

Поповнення гайдамацького пісенного циклу відбувалося, також, за рахунок актуалізації «старих» історичних пісень, зокрема козацьких, у яких змінювалися імена, факти (як, наприклад, у вище зазначеній народній пісні про Максима Залізняка, текст якої тотожний з аналогічним твором XVII ст. про Морозенка).

Загалом, народна поезія досить повно та у характерному тільки їй стилі художнього узагальнення передає всі основні етапи гайдамацького руху, значно доповнюючи наші уявлення про цей період національно-визвольної боротьби українського народу. Народні пісні про гайдамаків початкового етапу руху ніби пояснюють, обґрунтовують неминучість та закономірність майбутніх повстань, змальовують становище українського народу, яке призвело до вибуху народного невдоволення.

Наступна група гайдамацьких пісень продовжила розробляти мотиви служіння Вітчизні та зради, властивих для козацького фольклору загалом. Центральною темою цих творів є звеличення подвигів народних героїв, до яких творці пісень відносять насамперед ватажків повстань (Верлана, Захара Харка, Івана Бондаренка, Микиту Швачку та ін.).

І, нарешті, народна поезія про Коліївщину – це синтез художнього та ідейного осмислення всього гайдамацького руху, причому на початковому етапі це осмислення йшло «зсередини», бо творцями й носіями фольклорних творів були самі гайдамаки – свідки й учасники подій.

Весь цикл народних пісень про гайдамаків пройнятий ідеєю героїзації народних ватажків, які стали на шлях нерівного двобою з ворогами. Багато борців за свободу гине, але у зв'язку з цим пісні не навіюють зневіри й песимізму. Навпаки, смерть в ім'я свого народу та Вітчизни сприймається як визначальна риса, яка розкриває сутність героя та виявляє його схильність до народного ідеалу.

Тема «Відображення визвольної боротьби гайдамаків в народній поезії XVIII–XIX ст.» потребує подальшого глибокого і детального дослідження, з використанням методів структурного та тематичного аналізу, а також, залученням більш повного циклу народнопісенної спадщини про гайдамацький рух.

ДЖЕРЕЛА

1. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упоряд. О. І. Дей. – К., 1974. – 784 с.
2. Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем / М. А. Максимович. Часть 1. Кн. 1: Украинские думы; Кн. 2: Песни козацкие былевые; Кн. 3: Песни козацкие бытовые. – М.: В Унив. типографии, 1834. – 180 с.
3. Метлинский А. Песни былевые (бувальщина) известной эпохи, записанные в Лохвицком уезде Полтавской губ. – СПб. – Архів Російського Географічного товариства. – Фонд XXXI, од. збер. 25.
4. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1875. – Т. 2. – 166 с.
5. Навроцький Б. «Гайдамаки» Тараса Шевченка: Джерела. Стиль. Композиція. – К., 1928. – 399 с.
6. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. – К.: Тов-во «Час», 1919.
7. Колесса Ф. Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів). – Львів: Вид-во «Просвіта», 1938. – 643 с.
8. Історичні пісні / Упоряд. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 1068 с.
9. Дей О. І. Відгомони Коліївщини у фольклорі // Народна творчість та етнографія, 1968. – № 5. – С. 36-44.
10. Костомаров М. И. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 173-174.
11. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
12. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
13. Народні пісні в записах Івана Манжури / Упоряд. Л. С. Каширіна. – К., 1974. – 351 с.
14. Скальковский А. А. Несколько документов к истории гайдамачины. // Киевская старина, 1885. – № 10. – С. 278.
15. Мишанич С. В. Один з підрозділів українських народних дум // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка: Праці секції етнографії та фольклористики. – Т. ССХІІІ. – Львів, 1992. – С. 27–28.
16. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 3 – 3, од. збер. 172. – Арк. 4.
17. Уманская резня. Записки Вероники Кребс. Перевод с предисловием И. М. Ревы. – К., 1879. – С. 17.
18. Лукашевич П. А. Малороссийские и червонорусские народные думы и песни. – СПб., 1836. – С. 54.
19. Мищик Ю. А. Новознайдений пісні про Коліївщину // Народна творчість та етнографія, 1993. – № 5–6. – С. 67.
20. Смолій В. А. Традиції визвольної війни 1648 – 1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Український історичний журнал, 1991. – № 1. – С. 21–22.
21. Кулиш П. А. Записки о Южной Руси. – Т. I. – СПб., 1856. – С. 94.